

УДК 930.2 (091)

Микола Ковальський

Проблеми теоретичного джерелознавства в колективній праці кінця XIX ст. французьких істориків Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса [1]

В статті зроблено стислий огляд колективної монографії 90-х рр. XIX ст. двох визначних французьких істориків Шарля Ланглуа і Шарля Сеньобоса з питань теорії і методики дослідження історичних джерел. Такий аналіз цієї роботи здійснюється в українській історіографії вперше у друкованому вигляді.

Одним із найважливіших питань і проблемою сучасного українського джерелознавства є вивчення і засвоєння доробку європейських вчених в галузі теорії і практики аналізу історичних джерел.

До них належать насамперед західноєвропейські історики – німці і австрійці Йоган Густав Дройзен [Droysen] (1808-1884), Генріх фон Зібель [Sybel] (1817-1895), Юліус фон Фікер [Ficker] (1826-1902), Ернст Бернгейм [Bernheim] (1850-1943), англієць Едуард Фрімен [Freeman] (1823-1892). Внесок в джерелознавство зробили росіяни Василь Ключевський (1841-1911), Микола Загоскін (1851-1912), Олександр Лаппо-Данилевський (1863-1918), поляк Марцелій Хандельсман [Handelsman] (1882-1945).

Вагомий внесок в розвиток теоретичного джерелознавства здійснили двоє французьких істориків-медієвістів – Шарль Віктор Ланглуа [Langlois] (1863-1929) і Шарль Сеньобос [Seignobos] (1854-1942).

На мій погляд, характерним є те, що ці обидва французькі дослідники були видатними спеціалістами в галузі середньовічної і нової історії Франції, були професорами історії славнозвісного у всьому світі французького університету у Сорбоні. Найбільш важливою і вагомою була їх колективна праця, видана в Парижі наприкінці XIX ст., під назвою “Introduction aux études historiques” (Вступ до вивчення історії [1]), яка в кінці XIX і на початку XX ст. була перекладена на європейські мови, зокрема російську

[1] і польську [2]. Однак доводиться пошкодувати, що до цього часу ця фундаментальна монографія не перекладена українською мовою і навіть фрагментарно не опублікована у формі збірки-антології зарубіжного джерелознавства. На сьогодні вона ще не стала здобутком української історичної науки і лише спорадично використовується у практиці досліджень [3; 4; 5]. Не маємо в українській історіографії навіть окремої наукової статті про цю монографію французьких істориків.

Відомості про Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса подані в різних енциклопедичних виданнях [6; 7; 8; 9].

Ш. Ланглуа, вихованець Школи Хартій, професор історії середньовіччя і палеографії університету в Сорбоні, з 1912р. був директором Національного архіву Франції. Його основні праці присвячені французькому середньовіччю. Він – автор монографії про архівні джерела з історії Франції. Співатором Ш. Ланглуа у колективній капітальній праці “Вступ до вивчення історії” був інший французький історик Ш. Сеньобос, також медієвіст, професор Сорбонського університету і дослідник середньовічної історії Франції. Він – автор праць з історії стародавніх цивілізацій – грецької і римської, а у 20-х рр. XX ст. досліджував нову історію Франції доби III імперії. Такий широкий спектр наукових досліджень і університетська дидактична робота дали можливість обом цим вченим створити фундаментальну працю, корисну не тільки студентській молоді, але й науковцям декількох поколінь різних країн.

Таким чином, конкретні дослідження в галузі різних періодів європейської історії, особливо Франції, заклали теоретичні і методологічні підвалини їх джерелознавчих студій, що і до цього часу залишаються класичними.

Надзвичайно продуктивним і в теоретичному, і в прикладному значенні є розуміння обома вченими їх дидактичної місії, що знайшло своє втілення в початковій частині цієї праці - передмові, де вони пояснили необхідність написання і видання такої студії.

Про свою книгу вони писали таким чином: “Це короткий нарис, який ми здійснили на початку 1896-1897 навчального року з метою дати новим студентам Сорбони попереднє поняття про те, що складає собою і чим повинно бути вивчення історії.

Ми давно вже, виходячи з власного досвіду, констатували нагальну потребу в такого роду рекомендаціях” [1, 10. Тут і далі – авторський переклад з російської на українську мову]. При цьому вчені висловили думку, що не збираються в будь-якій мірі повторювати завдання і ідеї

книги професора Грейфсвільського університету Е. Бернгейма “Lehrbuch der historischen Methode”. Робота двох французьких дослідників з Сорбони була викликана необхідністю мати посібник для студентів, які не були достатньо підготовлені до наукової роботи і нерідко навіть не уявляли собі серйозності завдань, які стоять перед істориками і керувались якимось “романтичним потягом до минулого” [1, 11].

Ця робота свідчить про велику ерудицію цих дослідників і обізнаність з працями тогочасних джерелознавців, фахівців з історії і методики наукових досліджень, зокрема з працею Е. Фрімена “The methods of historical study” [1, 4. Посилання №3] та Роберта Флінта з історії філософії “Historical Philosophy in France and French Belgium and Switzerland”. [1, 2] та ін.

Слід відмітити, що Ш. Сеньобос трохи пізніше самостійно написав і видав працю з методики історичних досліджень, про що він згадав в примітці у тексті цієї колективної монографії: “Один з нас (п. Сеньобос) збирається надрукувати пізніше вичерпні поради з методології історії, якщо знайдуться читачі такого роду праці” [Прим. №2]. Ця книга вийшла вперше в Парижі 1901 р. під назвою “Les methods historique appliquee aux sciences” (російський переклад цієї книжки: “Исторический метод в применении к социальным наукам. – М., 1902).

Колективна праця Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобоса “Вступ до вивчення історії” має оригінальну і продуману структуру. Вона поділяється на “три книги”. Перша з них – “Попередні відомості” поділяється на два розділи: “Відшукування документів (евристика)” і “Допоміжні науки”. Друга книга має назву “Аналітичні процеси” і складається з першого розділу “Про загальні умови історичного знання” і двох відділів: “Зовнішня підготовка критика” (включає 4 розділи), “Внутрішня критика” (розділи 6-8). Третя структурна частина має назву “Синтетичні процеси” і складається з п’ятих розділів.

Монографія завершується заключенням і двома додатками про викладання історії у Франції в середній і вищій школі.

Як свідчить передмова, чітко зазначена авторська участь в написанні книги: перша половина книги була написана Ш. Ланглуа (передмова, книга перша і друга до шостого розділу і другі додатки), а друга і третя книги та перші додатки – Ш. Сеньобосом. Поряд з цим зазначена спільність написання обома авторами першого розділу другої книги і п’ятого розділу третьої книги та заключення. [1, 10] В кінці передмови зазначено дату написання праці – серпень 1897 р.

Перший розділ першої книги, написаний Ш. Ланглуа, має назву

“Пошук документів (Евристика)”. Йому притаманне методичне спрямування, насамперед, на основі власного досвіду Ш. Ланглуа. Перша книга складається з двох важливих структурних частин-розділів: перша – поради щодо джерельного і бібліографічного пошуку, а друга – спеціальні або допоміжні історичні науки, тому названа “Допоміжні науки”. На мій погляд, це не є випадковим, бо скеровує дослідників (і не тільки молодих) на розшук джерел і створення джерельної бази досліджень, хоч термін “джерельна база” в цій книзі не використовується. На самому початку цього розділу пропонується поняття “документ” та наголошується на значенні документів для історика.

Перший абзац цього розділу націлює дослідників на виявлення і використання документів: історія, зазначено в цьому розділі, пишеться за документами. Документи – це сліди, залишені думками та діями людей, що жили раніше. Проте лише дуже небагато із людських думок і вчинків залишають після себе помітні сліди, до того ж сліди ці рідко бувають довготривалими і, щоб стерти їх, достатньо простої випадковості. Будь-яка думка і будь-який вчинок, що не залишив після себе прямого або посереднього сліду, або видимий слід якого зник, назавжди втрачений для історії, так, ніби він ніколи не існував. За відсутністю документів історія чималих періодів минулого людства залишається назавжди невідомою. Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає і історії.[1, 13]. Шляхом логічної послідовності Ш.Ланглуа прийшов до важливого висновку про необхідність здійснення обов’язкового пошуку джерел: “Отже, пошук і збирання документів (можна було б додати – в цілому історичних джерел, як документів, так і наративів (розповідних, оповідних або описових джерел) - *М.К.*) складає одну із найбільш головних частин, – логічно першу – в праці історика. [1, 14]. Не випадково при цьому зазначено, що термін *евристика* (*Heuristik*) прийшов з Німеччини, і в цій короткій назві концентрується поняття про джерельний пошук [1, 14]. Той же вчений зазначив “капітальну” важливість “евристики”. Він же писав: “само собою зрозуміло, що якщо відшукування документів провадиться погано, тобто якщо перед тим як почати історичну працю, вчений не зуміє зібрати всі доступні відомості, то цим тільки збільшить шанси (і завжди багаточисельні) оперувати недостатніми знаннями” [1, 14].

Текст книги переконливо свідчить, що “будь-якому критичному аналізу документів та їх тлумаченню (інтерпритації) (я би ще додав термін герменевтиці - *М.К.*) передуює питання їх існування, їх кількості і місцезнаходження” [1, 14].

Дуже важливі спостереження зроблені Ш. Ланглуа відносно всяких труднощів, з якими стикається дослідник в процесі збирання документів [1, 15-20]. Не менш важливою є інформація з організації архівної справи і класифікація архівів.

Закінчується цей розділ такими важливими положеннями, що “взагалі, вибирати предмет вивчення, як це часто трапляється, не віддаючи собі звіту про характер і розміри попередніх студій, яких він вимагатиме, – дуже небезпечно”, вихід із такої небезпечної ситуації полягає в “розгляді сучасного стану евристики взагалі і позитивних знань історичної бібліографії” [1, 33]. При цьому слід підкреслити, що особливо важливим при цьому є власний дослідницький досвід, який не можуть замінити будь-які посібники і рекомендації.

Другий розділ під назвою “Допоміжні науки” розкриває багатство різних дисциплін, які допомагають історика в опануванні дослідницькою майстерністю. Ш. Сеньобос висловив думку, що насамперед всі так звані “допоміжні науки історії не є науки” [1, 41] і зазначив, що їх називали іноді ще “науками супутниками” [satellites] і “науками-прислужницями” [1, 41], але ці висловлювання не є задовільними. Зазначено, що все залежить від того, “вивчення якої історичної епохи передбачається” [1, 43]. Деякі з наведених Ш. Ланглуа прикладів не є коректними, зокрема, коли ставиться під сумнів необхідність знань з палеографії для вивчення історії Великої Французької революції [1, 43], бо є ж і неографія, без знання якої і особливостей письма XVIII – початку XX ст. не є можливим відтворення реальної дійсності і користування документами того часу.

Одним із найбільш продуктивних є постулат Сеньобоса про те, що “попередній багаж будь-кого, хто бажає займатись оригінальними працями з історії, повинен складатися ... з усіх знань, що дають засоби знаходити, розуміти і критикувати документи. Знання ці різноманітні, вони залежать від того, в якій галузі всесвітньої історії вчений бажає спеціалізуватися” [1, 43-44]. Невипадково Ш. Ланглуа підкреслив значення “Школи Хартій” – “Ecole des chartes”, яку він репрезентував в історії науки і вихованцем якої він був. Він писав, що “в той час технічна підготовка осіб, що займаються середньовічною історією, краще всього і найбільш повно була поставлена в “Ecole des chartes”, завдяки добре складеному трьохрічному курсу романської філології, палеографії, археології, історіографії і середньовічного права. Але тепер “допоміжні науки” викладаються всюди з більшою або меншою повнотою, вони включені в університетські програми. З іншої сторони, кількість

навчальних посібників з епіграфіки, палеографії і дипломатики за останні 25 років (тобто до початку 90-х рр. ХІХст., коли готувалась праця Ш.Ланглуа і Ш. Сеньобоса - *М.К*) значно зросло” [1, 45].

Велику увагу в цій колективній студії надано проблемі розуміння фактів та їх значення в історичних дослідженнях. В 2-й книзі – “Аналітичні процеси” – виділено перший вступний розділ під назвою “Загальні умови історичного знання” [1, 48-54], що має методичне і одночасно методологічне значення.

“Факти, – зазначено в цьому розділі, – можуть пізнаватися емпірично тільки двома способами: або безпосередньо шляхом спостереження в той самий момент, коли вони відбуваються, або посереднім чином, шляхом вивчення слідів, що залишилися після них” [1, 48] При цьому наводиться, наприклад, така подія, як землетрус, “який може безпосередньо спостерігатись, якщо особа присутня при цьому явищі або посередньо, якщо людина і не присутня, але констатує його видимі результати” [1, 48]. Так само важливою є думка, що “історичний або посередній метод ... стоїть значно нижче від метода, заснованого на безпосередньому спостереженні; проте у істориків немає вибору; зазначений метод – єдиний, який дозволяє їм дістатися до події минулого ...” [1, 49-50].

Класифікаційне значення має пропозиція “розрізняти два роди документів: факт, речова пам’ятка або предмет і, найбільш часто, слід, який залишає ця подія у вигляді її опису або розповіді про неї” [1, 50]. Загальний висновок Ш.Ланглуа полягає в тому, що “історична праця – праця переважно критична” [1, 54].

В процесі джерелознавчого аналізу французькі вчені виділили два напрямки джерелознавчої критики: зовнішня, названа підготовчою, та внутрішня. Кожна з них має свою архітектоніку: перша, зовнішня, складається з трьох розділів: критика відновлююча та критика походження, критична класифікація джерел і критика підготовча і ерудити (Розділи II-V) [1, 55-112]. Внутрішня критика (Розділи VI-VIII) включає три такі напрямки: “критика тлумачення (герменевтика)”, “негативна внутрішня критика вірсгідності і точності” і “визначення окремих фактів” [1, 113-168]. Така структура є оригінальна і методично продуктивна. Вона не втратила свого значення і в наш час.

Лише на початку п’ятого розділу “Критика підготовча і ерудити” розглядається зміст “зовнішньої або підготовчої критики”, при чому термін

“підготовча критика” (*critique d’érudition*) вживається як синонім “зовнішньої критики” [1, 89. Посилання №1]. Розкриваються напрямки цієї критики, як сукупності таких операцій: “виправлення текстів, критика походження, збір і класифікацій перевірених документів ...” [1, 89]. Звернемося до питань, пов’язаних із зовнішньою критикою джерела. Другий розділ має назву “Відновлювальна критика” [1, 55-68]. Автор цього розділу цілком слушно акцентував увагу на відсутності оригінальних джерел старовинної історії називаючи їх “стародавні документи”. “Оригінали більшості з них, зазначав він, – втрачені. Ми маємо тільки копії”, але навіть не самі копії, а “копії з копій” [1, 56]. Важливе джерелознавче спостереження зроблено Ш. Сеньобосом. Він вважав, що історики довгий час користувались текстами, які були у них під руками, не довідуючись про їх вірогідність. Більше того: самі вчені, займаючись виданням документів, не відразу навчились мистецтву їх виправляти; “нещодавно ще документи видавались поспішно, за першими знайденими копіями, розбираючись добрі вони чи погані, комбінуючи і виправляючи їх нашвидкуруч” [1, 57].

Після важливих міркувань та наведених в книзі прикладів стосовно необхідності критичного, тобто справді наукового, аналізу і видання джерел, робиться важливий висновок, що “критика відновлення текстів буде застосовуватись до того часу, поки (дослідники - *М.К*) не будуть володіти точним текстом всіх історичних документів) [1, 67].

Продовження цієї думки пов’язане з тогочасним станом і перспективами документальних джерельних видань. В книзі зазначено: “При сучасному стані науки нечисленні праці відрізняються більшою корисністю, ніж видання нових або очищення вже відомих текстів. Видавати згідно з правилами критики невидані або видані погано документи – значить надавати суттєву послугу історії” [1, 67].

В розділі III “Критика походження” викладене важливе положення евристичного і взагалі методичного характеру про те, що “більшість сучасних документів забезпечено точними вказівками про своє походження; в наші дні (тобто наприкінці XIXст. - *М.К*) книги, журнальні статті, офіційні документи і навіть приватні рукописи бувають взагалі підписані і датовані [1, 70]. Хоча в книзі є спеціальна велика структурна частина під назвою “Внутрішня критика” як і окрема група розділів. В розділі III “Критика походження” розкривається комплекс напрямків, щодо зовнішньої критики джерел, але під кутом зору їх внутрішнього

змісту: “Головним знаряддям критики походження слугує внутрішній аналіз документу, що розглядається, з метою вивчення усіх знань, здатних дати вказівку про автора, а також про час і країну, де він жив” [1, 71] Як продовження цієї думки, зроблено такий висновок: “Внутрішній аналіз документу в усіх випадках, коли він докладно проводиться, дає достатні відомості про його походження. Методичне порівняння різноманітних елементів документів, що аналізуються і відповідних елементів однорідних документів відомого походження дало можливість ... з точністю визначити обставини походження більшості вірогідних документів” [1, 72].

Дуже важливою є генетична проблема джерела, тобто проблеми його походження: “Критика походження зобов’язана розпізнати, наскільки це можливо, якими джерелами користувались автори документів” [1, 75]. Знову ж зазначимо, що розуміння терміну “документ” є значно ширшим, ніж розуміння його у безпосередньому значенні. Генетичний підхід до джерелознавчого аналізу “документу” взагалі стосується, насамперед, дослідження оповідних, розповідних, описових або наративних джерел, особливо таких як, літописи, хроніки і записки іноземців.

Як писав Ш. Ланглуа, “критика походження, оскільки вона застосовується до встановлення споріднених зв’язків між документами, – дає двоякого роду результати. З одного боку, вона відновлює втрачені документи (краще було б сказати писемні джерела або їх окремі структурні частини – *М.К.*) ... З іншого боку, критика походження руйнує авторитет маси “автентичних” (“справжніх”, “оригінальних” – *М.К.*), тобто не запідозрених у фальсифікації, довівши, що вони похідні ...” [1, 77].

На наш погляд, надзвичайно продуктивним є четвертий розділ цієї частини книги – “Критична класифікація джерел”. Тут маємо справді важливе твердження про те, що “кожний дослідник будь-якого історичного питання зобов’язаний попередньо класифікувати джерела” (курсив мій – *М.К.*) [1, 80]. При цьому визначається доцільність такої джерелознавчої операції: “Приведення у раціональний (тобто доцільний, розумний, вдалий і разом з тим зручний) спосіб перевірки матеріалу, перед тим як ним користуватися, складає дуже важливу частину професії історика. Той, хто вміє добре класифікувати джерела, володіє важливою перевагою, а саме – можливістю уникнення зайвої праці і досягнення кращих результатів ...” [1, 80-81].

Зроблена ще одна важлива рекомендація: “Необхідно завжди

намагатись із самого початку класифікувати зібрані тексти ...”[1, 81] “Документи можуть бути згруповані, – як зазначено в цій праці, – за часом їх написання, за місцем походження, за змістом і за формою” [1, 84]. Причому робиться посилання на Й.Г. Дройзена: “Таким чином одержуються чотири категорії – часу, місця, роду і форми; накладаючи їх одночасно одна на одну, одержуємо за бажанням обмежені відділи” [1, 84.Посилання № 1].

Говорячи про критичну класифікацію документів, тобто джерел, Ш.Ланглуа посилався на думку Й.Г. Дройзена про те, що “критична класифікація не повинна керуватись виключно хронологічною точкою зору ... Чим різноманітніші точки зору, з яких критика передбачає групувати матеріали, тим більш визначеними є пункти, визначені перетином ліній” [1, 84].

В 5-му розділі “Критика підготовча і ерудити” зроблене дуже важливе спостереження: “Який би період історії не передбачалось вивчити, можуть бути лише три випадки: або джерела, що стосуються до даного періоду, вже перевірені і скласифіковані, або попередня обробка джерел ніколи раніше не здійснювалась, або відбувалась лише частково і не складає великих труднощів, або необхідні для роботи джерела дуже заплутані і для розробки їх потрібні значні витрати часу і праці” [1, 92-93]

Варто відмітити теж корисне спостереження у цій праці, що для того, щоб виконати з повною сумлінністю зовнішню критику історичних матеріалів, треба, насамперед, знаходити в них задоволення [1, 96] “Будь-яка знахідка, – читаємо в цій книзі, – приносить радість в галузі історичних документів можна робити безкінечні знахідки, причому одні з них пов’язані із всякими труднощами, а інші легко даються, а отже можуть приносити насолоду, як тим, хто любить долати перешкоди, так і тим, хто цього не любить”[1, 97].

Ш.Ланглуа та Ш.Сеньобос посилаються на думку Х. Фішера про те, що не менш важливими є такі моральні якості дослідника, як терпіння, чесність розуму”[1, 99].

Вирізняється також другий відділ другої книги монографії французьких вчених – “Внутрішня критика”, в якому міститься 6-й розділ “Критика тлумачення (герменевтика)”. На думку авторів, внутрішня критика “Має на меті розпізнати, що може бути прийнятим в історичному документі *за істину* (курсив мій – М.К.). Документ складає собою наслідки результатів довгого ряду процесів, подробиць, про які автор нам не повідомляє” [1, 113-114].

Принципове значення має теза, що “аналіз необхідний для критики; будь-яка критика починається з аналізу” [1, 114].

Звертає на себе увагу вислів авторів цієї праці, що вивчення кожного документу треба починати з аналізу змісту, не маючи на увазі жодної іншої мети, крім виділення справжньої думки автора. Такий аналіз складає собою певну незалежну попередню операцію [1, 116]. Аналізувати документ, вказано в даній праці, значить розпізнавати і ізолювати всі думки, висловлені автором. Таким чином, аналіз зводиться до критики тлумачення документу (*critique d'interprétation*) [1, 117]. Подано два напрямки тлумачення: безпосередня інтерпретація сенсу і сенсу дійсного (*le sens littéraire et le sens réel*) [1, 117]. Разом з тим зазначається, що коли справжній зміст тексту встановлено, процес позитивного аналізу вважається завершеним [1, 123].

На мій погляд, одне з центральних місць праці французьких істориків та джерелознавців складає другий розділ третьої книги під назвою “Групування фактів”, який включає низку продуктивних спостережень і вагомих рекомендацій щодо класифікації джерел. Вчені пропонують “у вибраній масі фактів ... розрізнати групи і відділи, ... у кожному відділі підбирати факти один до одного” [1, 185]. Важливим є висновок авторів про те, що “будь-яка історична побудова повинна починатись з розшуку принципу для вибору, приведення у порядок і включення в певні рамки історичних фактів. Цей принцип можна шукати або у зовнішніх умовах, в котрих відбувались факти, або у внутрішній природі самих фактів” [1, 185].

Як свідчать автори даної праці, “класифікація на основі зовнішніх умов найбільш проста і легка. Кожний історичний факт відбувався в певний час і у певному місці та стосувався однієї особи або цілої групи осіб – ось зручні рамки для розмежування та класифікації фактів. Таким шляхом з’являються на світ історії певного періоду, країни, нації, людини (біографія)” [1, 185]. Авторами зроблена “спроба загальної класифікації історичних фактів, заснована на характері умов і виявів людської діяльності” [1, 186]. Дана класифікація стисло включає такі аспекти:

1. Матеріальні умови. 1. Вивчення організму. А. Антропологія (етнологія), анатомія і фізіологія, аномалії і патологічні особливості; В. Демографія (кількість населення, стать, вік, народжуваність, смертність, хвороби). 2. Вивчення середовища. А. Природне географічне середовище (рельєф, клімат, води, ґрунт, флора і фауна); В. Штучне середовище (культура рослин, будівлі, шляхи сполучення, знаряддя і т.п.).

II Духовний побут. 1. Мова (словник, синтаксис, фонетика, семіотика), писемність. 2. Мистецтва. А. Пластичні мистецтва (умови творчості, поняття, прийоми, твори); В Образотворчі мистецтва: музика, танці, література. 3. Науки (умови наукової праці, методи, висновки). 4. Філософія і мораль (поняття, правила, справжнє застосування). 5. Релігія (віросповідання, звичаї).

III. Матеріальний побут. 1. Матеріальне життя. А. Харчування (харчові продукти, приправи, збуджуючі речовини); В. Одяг і прикраси; С. Житло і предмети домашнього вжитку; 2. Приватне життя. А. Громадські церемонії (похорони, весілля, свята, етикет); В. Розваги (спорт і полювання, видовища та ігри, зібрання, подорожі).

IV. Економічний побут. 1. Добувна промисловість. А. Землеробство і розведення домашньої худоби; В. Розробка мінеральних багатств. 2. Обробна промисловість, транспорт і різні види шляхів сполучення. 3. Торгівля: обмін і продаж, кредит. 4. Розподіл: режим власності, перехід з одних рук до інших, договори, розподіл продуктів.

V. Громадські установи. 1. Сім'я: організація, влада, становище жінок і дітей; 2. Економічні організації. А. Сімейна власність, право на спадок. В. Виховання і освіта (мета, прийоми, особистий склад). С. Суспільні класи (принцип поділу, відносини між ними).

VI. Державні установи. 1. А. Політичні установи: Верховна влада (особистий склад, процедура); В. Адміністрація, відомства (військове, судове, фінансове) і т.д.; С. 1. Виборна влада збори, виборні корпорації (повноваження, процедура). 2. Духовні установи (ті ж питання). 3. Міжнародні установи. А. Дипломатія; В. Війна (військові звичаї, військове мистецтво); С. Приватне право і міжнародна торгівля.

Групування фактів за їх характером поєднується з групуванням за часом і місцем, де вони відбувались, так, щоб в кожній серії були хронологічні, географічні або національні відділи" [1, 186-188].

Підсумовуючи цей огляд класифікації фактів, автори праці зазначили, що "на підставі тих же самих принципів встановлюється порядок, в якому розміщуються факти. Необхідність розміщувати факти один за одним примушує прийняти за правила методичну послідовність... кожний історичний матеріал може бути розташований у відповідності з трьома різними порядками: хронологічним (порядок часу), в порядку географічному (порядок місцевостей) і порядку за родами дій, який називають звичайно порядком логічним. Дотримуватись виключно одного

з цих порядків є неможливим...” [1, 8].

В даній праці є чимало методичних рекомендацій, які викладені в п'яти розділах третьої книги “Синтетичні процеси”, зокрема в таких розділах, як “Побудова загальних формул”, “Виклад” (розділ IV, V). В додатках подаються відомості про викладання історії Франції в середній школі і вищих навчальних закладах. Книга Ш.Лангюа і Ш.Сеньйобоса має значну історіографічну вартість не тільки для вивчення розвитку теорії і практики джерелознавства, але й історії історичної освіти.

Джерела та література

1. Langlois Ch., Seignobos Ch. Introduction aux études historiques. – P., 1898.-XVIII+308p.; Перекл. на рос. мову А. Серебрянської. Изд. О.Н. Поповой. – Спб., 1899. – 254с. (Далі в усьому тексті даної статті посилання на сторінки робляться за цим виданням).
2. Langlois Ch.V., Seignobos Ch. Wstęp do badań historycznych. – Lwów, 1920. – 254s.
3. Вайнштейн О.А. Историография средних веков в связи с развитием исторической мысли от начала средних веков до наших дней. – М.; Л.: Соцэкгиз, 1940. – 375с.
4. Гутнова Е.В. Историография истории средних веков (Середина XIX – 1917г.). – М.: Высш. школа, 1974.-399с.
5. Пушкарев Л.Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. – М.: Наука, 1975. – 281с.
6. Лангюа (Langlois) // Советская историческая энциклопедия.-М., 1965. – Т.8.-Стб.34.
7. Сеньобос (Seignobos) // Там само. – М., 1969. – Т.12.-Стб.777.
8. Langlois // Nowa encyklopedia powszechna: PWN. – Warszawa, 1995. – Т.2. – S.666
9. Seignobos // Ibid.-S.789.

Mykola Kowalsky

The problems of theoretical source studies in the collective work of French historians Langlois and Seignobos of the end of the XIX century

In the article, the author offers a brief review of the end of the 19-th century collectier monograph by the outstanding French historians Charles Langlois and Charles Seignobos devoted to theory and methods of making a research on the historical sources. It is the first printed analysis of this kind in the Ukrainian historiography.